

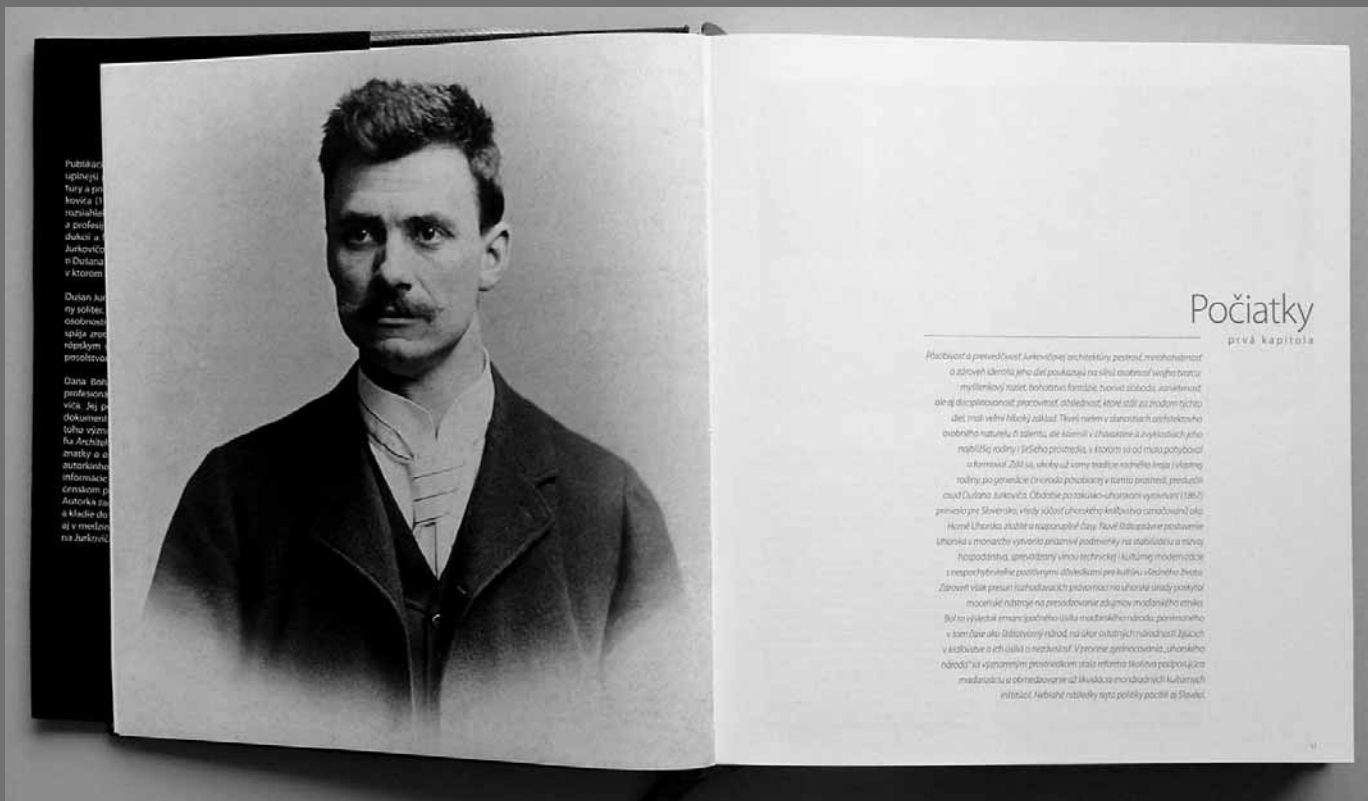
INTERPRETÁCIA MONOGRAFIOU

Biografický žánr v nových veľkých publikáciách o významných slovenských architektoch

INTERPRETATION BY MONOGRAPH

The Biographical Genre in New Scholarly Publications on Important Slovak Architects

Mladý Dušan Jurkovič. Jeho diela z prelomu 19. a 20. storočia v duchu ľudového staviteľstva sa tešia väčšiemu záujmu ako jeho neskoršie stavby
 Young Dušan Jurkovič. His works created in the spirit of folk architecture at the turn of the 19th and 20th centuries, enjoys greater interest than his later buildings

Zdroj Source: Bořutová, Dana: Architekt Dušan Samuel Jurkovič. Život a dielo. Bratislava, Slovart 2009

During the period that has elapsed since the publication of the present author's previous survey (Dulla, Matúš: Personalities and influences. Contribution to the study of modern architecture in Slovakia. *Architektúra & urbanizmus* 41, 2008, 1 – 2, pp. 5 – 20), a significant shift has been noticed in the practice of Slovak architectural monographs. In short, three extensive publications have appeared devoted to the architects Dušan Jurkovič, Emil Belluš and Friedrich Weinwurm, as well as three shorter monographs (concerning the architects L. Oelschläger, L. Hudec and M. M. Harminc). The appearance of these publications came roughly twenty years after the wide-ranging changes in Slovak society in 1989, which had a notable effect on architectural historiography as well. It is clear that a full evaluation of these changes requires not years but decades to become clear: the genre of the monographic work on Slovak architects is thus a chance for good comparison with similar areas in more advanced cultural scenes. At the same time, it allows for a richer judgment of the interpretative level on which the authors of these works, whether consciously or unconsciously, chose to stand.

Dana Bořutová compiled her first monograph on Dušan Jurkovič (1868 – 1947) as early as 1993, though she evidently realised that it was not merely possible but indeed necessary to issue a significantly expanded re-edition. The result was the first of these three large-scale monographs: *The Architect Dušan Samuel Jurkovič. Life and Work. (Architekt Dušan Samuel Jurkovič. Život a dielo.* Bratislava, Slovart 2009). Even in its first incarnation, the work was the most extensive and detailed book about this architect, far exceeding any previous efforts. The author then expanded it and further refined its argumentation, drawing additional connections and bringing the reader more deeply into the relationships, influences and human background of this significant creator's life. Moreover, she placed further stress on her thesis of the underrated value of the final phases of his oeuvre. Additionally, she drew attention to the formulating influences of Jurkovič's studies in Vienna and the exciting architectonic discourse in the heart of the Hapsburg monarchy.

Bořutová places great stress on the influence of his teachers and their overall views on architecture. Comparison of Bořutová's interpretive starting points with the much earlier monograph of František Žákavec, published in Czech during the architect's life (*Dílo Dušana Jurkoviče – kus dějin československé architektury.* Praha, Vesmír 1929), allows for a clear demonstration of the historically conditioned approaches in the interpretation of one and the same individual. Bořutová's enlarged and expanded work unquestionably deserves the title of the first major Slovak biography of this architect that is comparable with the highest European standards of this scholarly typology.

The author of the present text was the author of the second large monograph issued by the Slovak publisher Slovart, in this case concerning architect Emil Belluš (*Architekt Emil Belluš.* Bratislava, Slovart 2010). Belluš (1899 – 1979) has never been neglected by theorists or even by Slovakia's practicing architects: indeed, he is perhaps the most famous national figure in architecture in terms of the complexity of his architectonic oeuvre, the significance of his founding achievements and even the high professional reputation that he has retained over the years. Through the deeper understanding allowed by the format of the monograph, it is possible to capture a wider range of influences that shaped his creative breadth, as well as his ability to react to influences in an imaginatively rich and intellectually structured way. The lifetime oeuvre of Belluš, who managed to survive the great majority of the socio-political and ideological shifts of the 20th century, displays a homogeneity far less ideological than architectonic, defying all stylistic fluctuations. Yet any attempts at further interpretation or delving into the psychological levels of his creative personality are, in the case of the reserved and aristocratic Belluš, only possible to a fragmentary extent. Indeed, the question remains open as to whether, within the usual conditions and with the information available, such an aim is even realistic. Yet though the derivation of a characteristic line of a creative career from the orientation of an architect's major teacher is a relatively

prof. Ing. arch.
 MATÚŠ DULLA, DrSc.
 Fakulta architektúry ČVUT
 Thákurova 9, 166 34 Praha 6
 Fakulta architektúry STU
 Námestie slobody 19
 812 45 Bratislava
 matus.dulla@fa.cvut.cz

easy method of justifying a general trajectory for an oeuvre, the authors remain relatively sceptical towards the idea that Belluš's conservative stance ensued from the similar orientation of his professor in Prague, Antonín Engel.

Filling in the all too extensive blank spaces in our factual knowledge is, naturally, the goal of the majority of biographical investigations. No less is the case in the writing of the final of these three major monographs, this time the work of Henrieta Moravčíková: *Friedrich Weinwurm Architekt / Architect*. (Bratislava, Slovart 2014). Thanks to her tireless and exceptionally thorough research, the author accumulated a great quantity of previously unknown information, much of which adjusted what little was believed about this architect. For this "consistent bearer of the avant-garde stance towards architecture" in Slovakia, she stressed that he represented a minority link to German architectural ideas, and moreover an immediate one – not transmitted to Bratislava through Prague. In addition, she drew much-welcomed attention to the intellectual advancement and openness of interwar Slovakia and its ability to accept such new impulses. Weinwurm, in consequence, is no longer the romantically orphaned, tragically solitary voice in an uncomprehending environment, only hoping for recognition from the future. One additional factor in the monograph is the attention paid to the social circles of the architect's clientele, primarily from the Jewish middle classes, and the picture thus drawn of this unique and now-vanished component in the culture of interwar Slovakia.

In the case of the ascetic Weinwurm, Moravčíková encountered a great many "unknowns": several of his motivations could only be explained by guesswork or probability, others were derived from knowledge of the social situation, the formulation of the commission, the known views of persons or associations for whom the project was created, or even the broader *Weltanschauung* of the era. The question then emerges: where do the boundaries of our knowledge really lie? What is the sense of adding further detail to what we know?

The complicated history of the previous century affected the fates of many Slovak architects such that their works are now spread across

the territory of several different states and often falling outside the interest of nationally biased historiographies. Recently, several of these discontinuities have themselves become the subject of attention for monographs. Thanks to the biographical approach, it has been possible to bring into a unified whole facts and phenomena that were previously scattered. Our accustomed practice of judging and foregrounding the purely architectonic aspects of a specific oeuvre, i.e. internal consistency and stylistic legibility, now is increasingly removed from view, or at least shifted towards a secondary level.

The methods of interpreting the life-work of Slovak architects differently can certainly be many. We could speculate on questions of personal character, inclination, sympathy and attitudes towards architecture, with the author of the biography on one side and the hero on the other – and I intentionally stress the word hero, since with such detail required by the format of the monograph, there must inevitably occur a moment of internal emotional sympathy on the part of the author at the very selection of the person for study.

A number of current discussions in the areas of literature and philosophy are raised by these essentially author-focused studies: most notably the various sophisticated concepts addressing the relationship between personal biography and essential questions in art history, as well as the question of the "death of the author" in literature and its associated discussions. Nonetheless, the attractions of the biography as a key element in the description of architectural history have not vanished, and this genre remains still at the centre of attention. And this trend is confirmed by recent architectural historiography in Slovakia. Its methods of interpretation extend from subjective memoirs through emotively adoring biographies up to objectively conceived scholarly syntheses. As such, we also find as well those biographical publications that bring together factual and biographical material that was previously disconnected or simply inaccessible. In all instances, though, this biographical turn has laid more solid and more complete foundations on which to build more interpretations – whether new, more precise, or simply different.

Pred siedmimi rokmi sme zostavili prehľad biografickej spisby o slovenských architektoch spojený s pokusom o analýzu vplyvov, ktoré na nich a na ich architektúru pôsobili ^{11/}. Bola to krátka história, ktorá nesiahala ďalej ako do 20. storočia ^{12/}. Preto aj interpretačná šírka pohľadov na životy a diela architektov bola doteraz pomerne obmedzená. S týmto krátkym časom súvisel nedostatočný historický odstup, ideologické, politické, národnostné aj rasové prekážky, ktoré minulé doby kladli tým, ktorí sa podujali reflektovať životopisy architektov a napokon aj nedostatočná diskusia okolo týchto textov.

Biografia sa laicky aj odborne, ako kľúčový žáner umeleckohistorickej literatúry, chápe ako pomerne samozrejmy útvar, zovretý hranicami pozemskej existencie biografovaného, jeho vekovou trajektóriou s nezvratným plynutím času, samozrejmymi etapami „mladých liet“, „univerziť“, „kristových rokov“, „zenitu“, „kmeťovstva“ atď., vonkajšími vplyvmi aj individuálnymi zápasmi. Fascinuje univerzálne všeludskými parametrami (fatálne ohraničenými narodením a smrťou) zrozumiteľnými pre každého aj mohutnosťou výkonov, najmä ak vzniknú v protiklade voči (často zdanlivej alebo len dodatočne dofabulovanej) „nepriazni doby“. Tieto ustálené črty spôsobili, že bázičný biografický žáner sa nevytratil ani v čase dominancie marxistického odsúvania dejinnej úlohy osobnosti a vyzdvihovania významu spoločensko-ekonomických hybných síl.

Historiografia architektúry je príliš špeciálna, úzka a spojená s ideologicky vcelku neutrálnou sférou stavebníctva a techniky. Aj preto sa tu spomenuté ideologické vplyvy plne a otvorene neprejavili. Ale aj tu možno pripomenúť jednu torzovitú diskusiu, ktorá sa týkala špičkových osobností architektonického života; zmienili sme sa o nej v závere knihy o Emilovi Bellušovi ^{13/}. Bol to nepublikovaný posudok ^{14/}, ktorý napísal Ladislav Foltyn na rukopis knihy Martina Kusého o Emilovi Bellušovi. Žiak Bauhausu Foltyn v ňom zastával marxistické pozície, z ktorých kritizoval Kusého za to, že sa zbavuje „povinnosti historika sledovať spoločenské determinanty pôsobenia“ architekta, že jeho práci chýba historická systematizácia a nesúhlasil s delením Bellušovej tvorby na racionálny a emocionálny funkcionalizmus. Zdalo sa mu, že Kusý odsúva racionálnu stránku Bellušovej tvorby,

a že nepostihol jeho ľudský profil a tvorivý talent. Foltyn bol presvedčený, že Kusý príliš vyzdvihuje „formu“, a „autonómiu umeleckej tvorby“, čo bolo podľa neho Bellušovi celkom cudzie ^{15/}.

To, čo vtedy bolo spojené až s existenčným dosahom (L. Foltyn údajne pre nesúhlas Martina Kusého nemohol na Slovensku publikovať svoje životné dielo o medzivojnovnej slovenskej architektúre a podarilo sa mu to až neskôr v Drážďanoch ^{16/}) môžeme azda dnes abstrahovať od týchto súvislostí a posudzovať už s časovým odstupom a historickým nadhľadom ^{17/}. Zrejme je, že Kusého interpretácia Bellušovej architektúry (ale aj slovenskej architektúry vcelku) vychádzala z pozícií menej marxisticky ideologizujúcich a skôr vnútorné architektonických. Z dnešného pohľadu bol modernejší (aktuálnejší) v tom, že zdôrazňoval regionálne, autentické a slovenské domáce podnety a koncepty, čo bolo v protiklade s Foltynovou interpretáciou. Ten húževnato bránil nevyhnutnosť analyzovať na prvom mieste spoločenské podmienky a slovenskú architektúru medzivojnovného obdobia do veľkej miery chápal ako zrkadlo českej avantgardy (čo napokon jasne naznačoval aj sám názov jeho knihy, ktorá neskôr vyšla aj v slovenčine: *Slovenská architektúra a česká avantgarda*) ^{18/}.

V čase, keď táto skrytá polemika vonkoncom nebola chápaná len ako slobodné varianty interpretácie, ale mohla mať na svojich autorov aj neblahý existenčný dosah, sa ani nedostala na verejnosť. Biografická spisba a texty o architektúre všeobecne sa niesli v duchu štandardných šablón, pri ktorých dominovali krátke časopisecké texty štandardnej životopisnej štruktúry ^{19/}.

NOVÉ VEĽKÉ MONOGRAFIE

V čase, ktorý uplynul od publikovania spomínanej štúdie *Osobnosti a vplyvy...*, nastal v slovenskej biografickej spisbe o architektoch zásadný prelom; za ostatných sedem rokov vyšli totiž zásluhou vydavateľstva Slovart tri rozsiahle monografie architektov – Dušana Jurkoviča, Emila Belluša a Friedricha Weinwurma a tri ďalšie monografie, ktorým vykonali syntézu doteraz neprekonateľne rozptýlených momentov: o architektovi Oelschlägerovi, Hudecovi a Harmincovi. Prirodzene, že okrem nich vznikli aj ďalšie publikácie; o niektorých z nich sa v ďalšom texte zmienime, ale predovšetkým sa sústredíme na

Dušan Jurkovič: „Jídlna“ (reštaurácia) na Radhošti (1889, vyhorela v roku 2014). Príprava jej obnovy vzbudila záujem, ktorý svedčí o trvalej masovej popularite architektonických diel.

Dušan Jurkovič: The „dining hall“ (restaurant) on Mt. Radhošť (1889, destroyed by fire in 2014).

Preparations for the building's reconstruction have sparked great public interest, attesting to the persistent popularity of this architect's works.

spomínané prvé tri veľké monografie. Znamenali taký mohutný príspevok k životopisnému žánru, že zásadne zmenil proporcie diel v tejto oblasti a nám tu ponúka možnosť porovnania diferencovaných interpretácií.

Spomínané diela vznikali a boli publikované zhruba až po dvoch desaťročiach od zásadnej demokratizačnej spoločenskej zmeny, ktorá sa odohrala v Československu v roku 1989 a je zrejmé, že jednak jej dôsledok bol pre pohľad či interpretáciu architektonickej historiografie podstatný, a jednak že na plné uplatnenie dôsledkov spomínaných spoločenských zmien sú zrejme potrebné v tejto oblasti nie roky, ale až desaťročia. Fenomén a efekty „dlhého trvania“, ak si smieme vypožičať tento termín francúzskej historiografie,

potvrďujú aj dve menšie biografické knihy, ktoré vyšli v roku 2014 prakticky súbežne a sú vlastne spomienkami dvoch česko-slovenských architektov – emigrantov: Slováka Petra Lizoňa^{110/} a Čecha Jasana Burina^{111/}. Obidvaja emigrovali do USA, uplatnili sa tam a na sklonku svojho života sa vracajú do vlasti a publikujú tu svoje spomienky. Oblúk medzi ich viac-menej vynúteným odchodom a dobrovoľným spontánnym „návratom“ (asi: 1968 až 2014) trval takmer pol storočia. Je akousi biografickou mierkou, ktorá označuje rozpätie, ktoré by normálne bolo potrebné na ucelenie životného diela. Dvadsiate storočie takéto časové etapy nedokázalo poskytnúť a tak aj rad biografii, ktoré v súčasnosti vznikajú, sú predovšetkým skladaním rozptýlených informácií

Zdroj Source: Bořutová, Dana: Architekt Dušan Samuel Jurkovič. Život a dielo. Bratislava, Slovart 2009, pôvodné foto Ivan Kostroň

a faktov do celku diktovaného životmi opisovaných osobností.

Vzhľadom na to bolo spomínaných sedem rokov veľmi významným obdobím, prelomovým a mimoriadne prínosným v rozšírení vrstiev monografického žánru založeného na biografickom základe. Jeho výsledky sa stali dobre porovnateľné s podobnou oblasťou vo vyspelejších kultúrach. Umožňuje to oveľa štruktúrovanejšie posúdiť interpretačné roviny, na ktorých stáli, či už vedome, alebo automaticky, autori týchto biografických diel.

DUŠAN JURKOVIČ: „OPRAVENÉ“ VYDANIE

Dana Bořutová zostavila knihu o architektovi Jurkovičovi už roku 1993^{112/}. Usúdila však, že je možné a potrebné jej podstatne rozšírené vydanie vrátane oveľa podrobnejšej obrazovej výbavy. Tak vznikla prvá z trojice veľkých monografií architektov a v roku 2009 vyšla vo vydavateľstve Slovart pod názvom *Architekt Dušan Samuel Jurkovič*^{113/}. Bola to dotedy najväčšia a najpodrobnejšia kniha o architektovi, ktorej sa nijako nevyrovnala žiadna z predchádzajúcich. Okrem knihy z roku 1993 však existovala o Jurkovičovi dotedy v „slovenskej“ historiografii len jedna rozsiahlejšia práca o tomto veľkom architektovi a to po česky písané dielo profesora bratislavskej Univerzity Komenského Františka Žákavca: *Dušan Jurkovič – kus dějin československé architektury*^{114/}. To vyšlo ešte za architektovejho života a zachytilo jeho život a dielo do konca dvadsiatych rokov 20. storočia.

Bořutovej *opus magnum* stavia na knihe z roku 1993, ale rozšírila a dopracovala argumentáciu, dopovedala širšie súvislosti a hlbšie nás zasnivala do vzťahov, vplyvov, ale aj ľudského pozadia veľkánovho života. Dbala na to, aby zdôraznila to, čo nemohlo byť v Žákavcovi a dobre podoprela svoju tézu o plnohodnotnosti záverečných fáz architektovej tvorby^{115/}. Okrem toho sa v jej interpretácii genézy architektovej osobnosti a tvorivého názoru objavili súvislosti, ktoré Žákavec celkom obišiel. Bol to najmä formujúci vplyv Jurkovičovho viedenského štúdia a pôsobenie vtedajších uznávaných vzorov a architektonického diskurzu v centre monarchie. Bořutovej interpretácia sa zakladá na predpoklade, že škola, ktorú Jurkovič navštevoval, hoci (alebo možno práve preto, že) bola len priemyselnou strednou školou (Staatsgewerbeschule),

formovala nielen praktickú stránku remeselných zručností, ale predkladala svojim študentom aj celostné architektonické predlohy, hodné nasledovania. Bořutová vôbec kladie veľký dôraz na formatívny vplyv učiteľov a ich celkového architektonického slohového „svetonázoru“. Jej interpretácia je výrazne založená na tom, že tento svetonázor učiteľa úspešne prenášajú na svojich študentov a tí ho neskôr akceptujú a vo svojej tvorbe replikujú. Podobne interpretovala aj Bellušovo budapeštianske a pražské štúdium^{116/}.

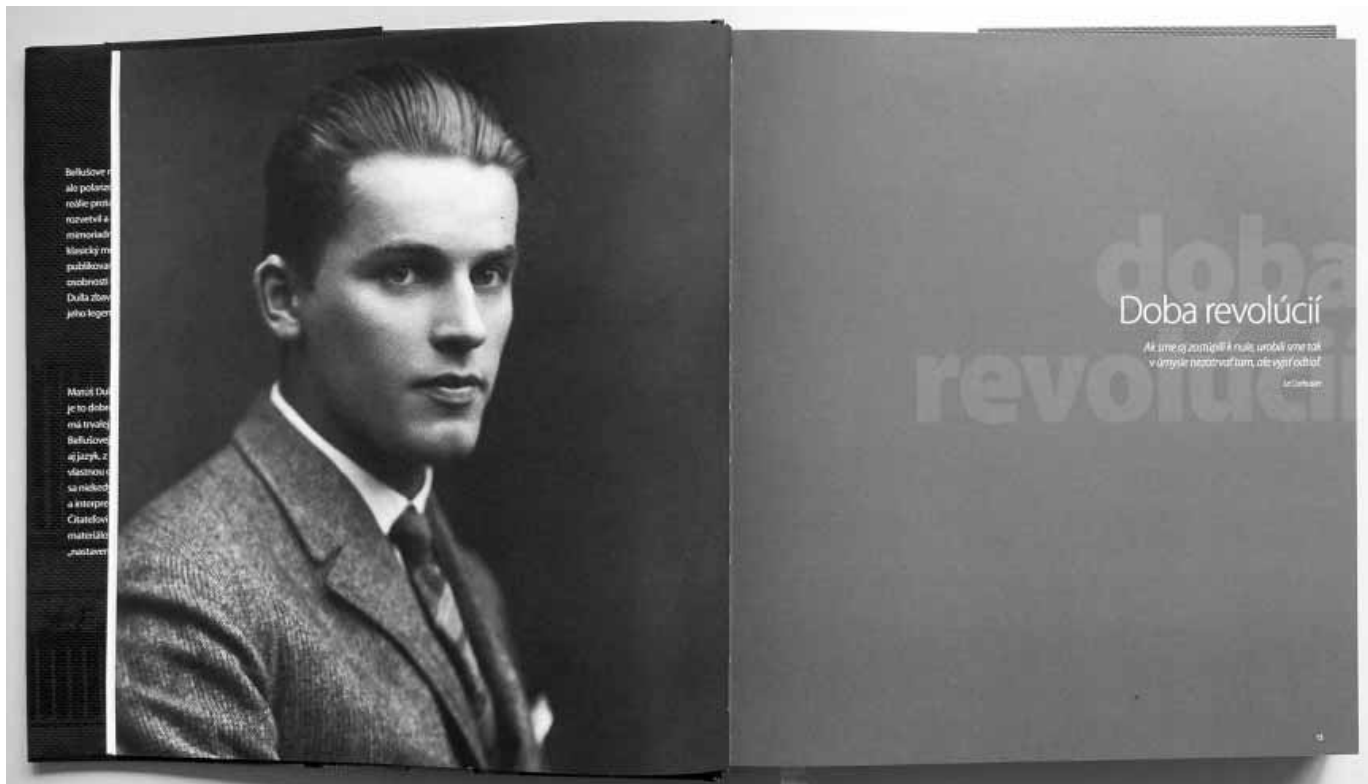
Pochopiteľne, interpretačný nadhľad získala aj vďaka historickému odstupu: Žákavec písal knihu v prvom desaťročí Československej republiky, ktorá sa práve osamostatnila od viedenskej monarchie, z čoho vyplynul dôraz, ktorý autor kládol na československé a slovanské súvislosti a odsúval zo zreteľa podnety, ktoré mali pôvod v metropole monarchie. Hoci Žákavcovo dielo možno pri prísnejšom pohľade len čiastočne zaradiť do vlastnej slovenskej architektonickej historiografie, porovnanie jeho a Bořutovej interpretačných východísk, vďaka veľkej časovej vzdialenosti, umožňuje dobre vyniknúť dobou podmieneným postojom pri výklade diela jednej a tej istej osobnosti.

Bořutovej doplnenému a rozšírenému dielu patrí nepochybne pozícia prvej veľkej slovenskej biografie architekta, ktorá je porovnateľná s vyspelým európskym štandardom tohto typu vedeckých prác.

EMIL BELLUŠ: MONOGRAFIA O OTCOVI ZAKLADATELOVI

Autor tejto štúdie zostavil druhú veľkú monografiu vydavateľstva Slovart – o architektovi Emilovi Bellušovi^{117/}. Aj ona mala menšieho predchodcu, podobne ako epos o Jurkovičovi. Bola ním v úvode spomenutá kniha od Martina Kusého^{118/}. Ďalšie poznámky k interpretačným pozíciám, ktoré sme v monografii o Emilovi Bellušovi zaujali, alebo k tomu, čo kniha uprednostnila, alebo obišla, budú pokusom o akúsi vlastnú rekapituláciu.

Belluš nestál mimo záujmu teoretikov a vonkoncom nie praktizujúcich architektov. Bol vlastne najuznávanejším domácim architektom, čo sa týka komplexnosti architektonického diela, základateľských počínov i profesionálneho renomé, ktoré je s ním trvalo spojené^{119/}. Bellušovi ešte predtým

Zdroj Source: Dulla, Matúš: Architekt Emil Belluš. Bratislava, Slovart 2010

Mladý Emil Belluš (v roku 1923), autor vrcholných diel slovenského funkcionalizmu. Na sklonku života ho zastihol tradicionalizmus socialistického realizmu.

The young Emil Belluš (in 1923), later the author of the crowning works of Slovak Functionalism. Towards the end of his career, he shifted towards the traditionalist stance of Socialist Realism.

venovala rozsiahlu pozornosť Dana Bořutová ^{/20/} v úsilí odkryť jemné pradiivo podnetov, ktoré formovali jeho profil počas štúdia.

Pri interpretovaní jednotlivých stránok architektovej diela sa ich autori najmä stručnejších textov pokúšajú osvetliť prirovnaním k akejsi dvojpólovosti. Martin Kusý to vo svojej knihe urobil prostredníctvom kategórií *racionalného a emocionálneho funkcionalizmu* ^{/21/}, Dana Bořutová hovorila o „*moderne inak*“, Štefan Šlachta upozornil v dominancii modernosti aj na klasické dimenzie ^{/22/}, Jarmila Bencová identifikovala uňho popri moderných tendenciách aj „*barokizujúce*“ tendencie, Henrieta Moravčíková zdôraznila modernizačný prelom sústredený do roku 1930 ^{/23/} a Marian Zervan píše o „*sváre medzi funkčnosťou a dekoratívnosťou*“ ^{/24/}.

Pri hlbšom ponore, ktorý nám táto kniha dovolila, sme však mohli vidieť za spomínanou dvojpólovosťou aj ďalšie odtiene či fazety, ktoré formovala potencia tvorcu veľkého formátu a jeho schopnosť odpovedať na podnety štruktúrované a bohato. „*Interpretačná nevyčerpanosť*“ je, ako konštatujú M. Zervan s J. Bencovou, príznakom každého mimoriadneho počínu v kultúre ^{/25/}.

Z interpretačných rovín Kusého a Foltyna, sme sa jasne priklonili ku Kusého architektonickým východiskám, ktoré Foltyn odmietavo označuje za formalistické. Belluš sa už v čase štúdií rozhodol pre koncentráciu na architektonickú prácu a často očividne obchádzal exponovanie sa v politických súvislostiach, najmä keď boli ideologicky zaťažené. Nie vždy to bolo celkom možné, lebo bol človekom mimoriadne spoločensky angažovaným. Vždy to

však bolo pre vec architektúry. Interpretovať jeho zložité a mnohvrstevnaté celoživotné dielo bez zdôraznenia jeho architektonicko-staviteľských a účelových rovín a hľadať pre ne násilné vysvetľovanie vždy len v nejakej domnele nadradenej spoločensko-politickej rovine by bolo skreslením.

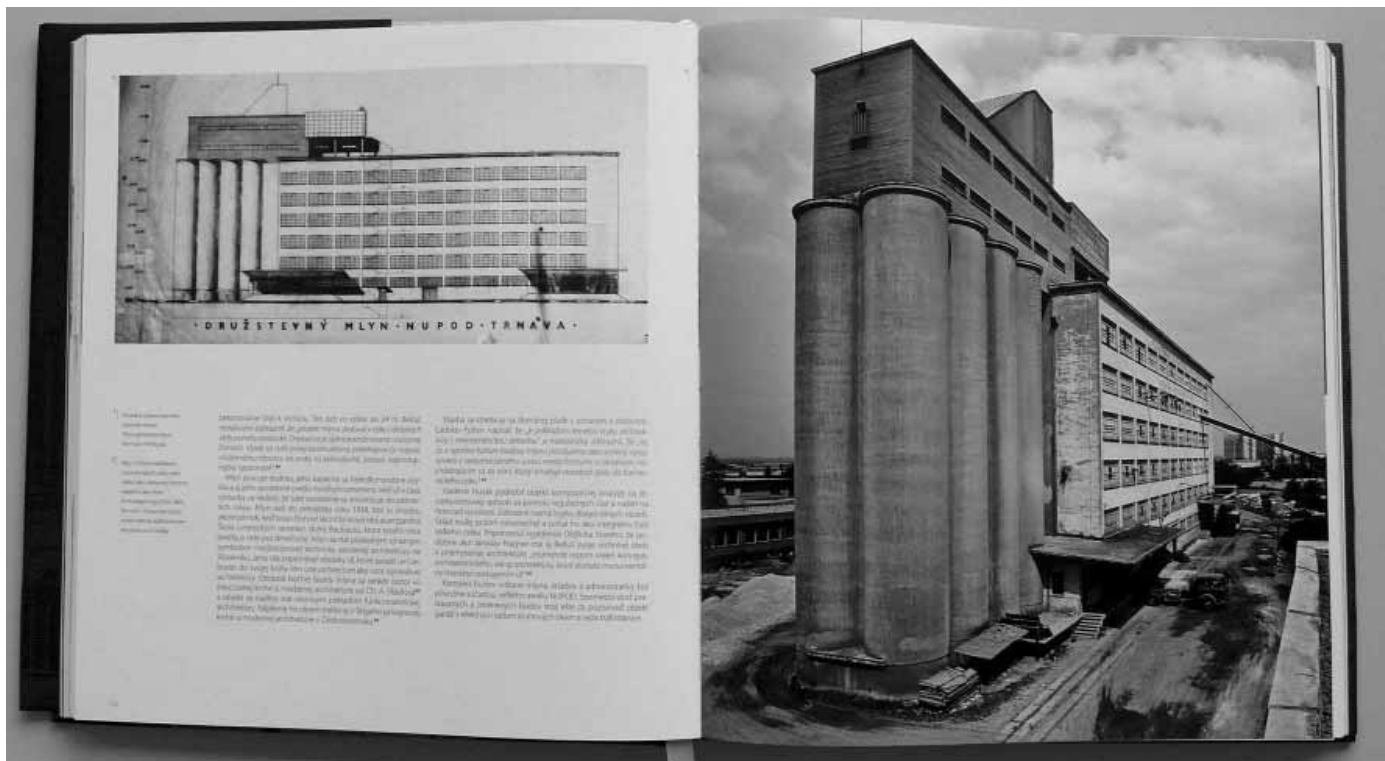
Životné dielo človeka, ktorý absolvoval väčšinu spoločensko-politických a ideologických premetov 20. storočia nemohlo nevykazovať nadčasovú homogenitu predovšetkým tzv. formálnymi architektonickými parametrami. Národná idea, ktorú Belluš vysúval do popredia na sklonku života vo svojich memoároch, sa zdá byť do určitej miery dodatočnou umelou konštrukciou spomínajúceho barda. Trochu sa podobá tým ex post konštrukciám, aké sa niekedy objavovali v iných memoárových textoch, často v omnoho menej ušľachtilej podobe, ako to bolo v prípade Belluša. Ten mal pocit, že stojí „*na prelome našich národných dejín*.“ ^{/26/} Primerane hmlistá a súčasne zdanlivo úplne nadčasová národná idea bola zvyčajne to najistejšie, čo zostávalo ako nejaká syntetická dimenzia architektom – prakticky založeným inžinierom – technikom v čase, keď okolo nich údajné spoločensko-ekonomické a v ich dôsledku triedne zmeny spôsobovali radikálne tlaky a existenciálne riziká. Belluš sa už krátko po revolučných začiatkoch nadšeného ľavicového študenta v Budapešti (1919) rozhodol odsunúť politické angažovanie do ústrania a koncentrovať sa na architektúru.

Trnavský mlyn koncipoval v druhej polovici tridsiatych rokov ako hmotový odraz technicky jasných prevádzkových pomerov (aspoň sám o ňom napísal článok výlučne z tohto hľadiska ^{/27/}), ale nepochybne na ňom bolo vidieť aj brilantné výtvarné komponovanie – a objekt vznikol v jednom režime (1938), zatiaľ čo trnavský vodojem s podobným spojením technického a vizuálneho vznikol zasa v inom režime (1941 – 1947) a podobne funkčne-esteticky sklbenú továreň v Banskej Belej (1953) postavili po vojne v ďalšom, diametrálne odlišnom politickom systéme. Všetky tieto tri objekty majú porovnateľne a veľmi podobne zastúpené podnety technicko-prevádzkové a esteticko-kompozičné. Isteže, keď Belluš mal vecne argumentovať, zdôrazňoval len tie prvé, zatiaľ čo tie druhé vnášal do architektúry už mimo tejto verejne reflektovanej reflexie.

Všeobecné marxistické tézy nemožno uplatniť pri jemnej rovine interpretácie subtilnejších architektonických štruktúr. U Belluša boli politické preferencie a názory veľmi skryté a neraz sa dali odhadnúť len dedukciou. Napríklad nebolo jasné, aký názor mal na architektúru stalinského socialistického realizmu, najmä vzhľadom na jeho projekt a realizáciu internátu Mladá garda a pamätníka na Slavíne v Bratislave. Svoju vôľu sorely ťažko môžeme pojať do zdôvodnených marxisticky principiálnych historiografických parametrov a môžeme ju akurát tak odkryť či charakterizovať ako „*nesprávne pochopenie*“, ktoré bolo mimo základných spoločensko-politických síl a premien. A v týchto náznakových, voluntaristických či subjektívnych hrách síl sa často pohybovalo aj rozhodovanie architekta. A koniec koncov aj jeho rozhodovanie o forme, vzhľade, naladenosti navrhovaných diel ležalo často na základoch podobne subtilných a takpovediac náhodných podnetov. Veď Belluš, hoci určite bol veľmi vzdialený od stalinských manipulácií a samému mu hrozil postih v tzv. akcii B, sa nepochybne úprimne dokázal vrátiť k historizujúcim monumentálnym nadčasovým architektonickým vzorom, keď sa napríklad zaoberal projektovaním víťazného (hoci nere realizovaného) súťažného návrhu na pamätník Slavín.

Napriek súčasnej tendencii dištancovať sa od marxistických východísk a nášmu zdôrazneniu architektonického „*formalizmu*“ nemali by sme celkom zabúdať na význam a zmysel neomarxistického pohľadu na dejiny. Koniec koncov vo všetkých tu spomínaných biografiách je základným pôdorysom doba a jej hybné sily. Často deklarovaný odstup od marxizmu je dôsledkom toho, že sa architektonická historiografia usiluje doplniť tie chýbajúce časti historiografickej mozaiky, ktoré nedávny silný marxistický tlak z biografii vytlačal.

Pokusy o interpretáciu a ponor do psychologických rovín tvorcovej osobnosti však v prípade uzavretého a aristokratického Belluša zostali len torzovitými, a je vôbec otázka, či sú za zvyčajných pomerov a so zvyčajne dostupnými informáciami realizovateľné. Napriek tomu, že v knihe sme sa sem-tam priblížili k presvedčeniu, že sme identifikovali architektove vnútorné postoje, bolo týchto miest menej, než sme spočiatku očakávali. Rozpätie medzi exteriorizovanými javmi

Zdroj Source: Dulla, Matúš: Architekt Emil Belluš. Bratislava, Slovart 2010, pôvodné foto Lubo Stacho

Emil Belluš: Automatický mlyn v Trnave, 1938. Autor tu nikdy nehovoril o kompozícii; jej harmonické spojenie s prevádzkou vyzdvihli až neskorší glosátori. Emil Belluš: Automatic mill in Trnava, 1938. Here, the author never spoke about aesthetic composition: the harmonic link between appearance and function was stressed only by later interpreters.

a najnútornejšími pohnútkami bolo a zostalo príliš veľké a veľakrát neprekonateľné. Nepomohli tu príliš ani autentické architektove spomienky. Koncipoval ich s určitou mierou štylizácie ako posolstvo budúcim generáciám. Tento moment sa, pochopiteľne, objavuje často a vyplýva jednak z potreby skúsenej osobnosti na sklonku bohatého života štylizovať svoj obraz potomkom a jednak z charakteristickej architektovej tendencie uchopiť a stvárniť veľmi široký okruh vecí^{128/}. Zdalo sa, že architektove spomienky odkrývajú viac pozadia z jeho naturelu. Ale „zavítať sa do jeho života, tvorby a úvah“, ako si to vytýčil Ján Čomaj, keď sa pustil do biografie Štefana Svetka^{129/} (ešte za architektovejho života), bolo v tomto prípade, keď si už nebolo možné vypočúť názory samotného subjektu biografie ťažšie. Čomajova

kniha kládla veľký dôraz na prospektívnosť a uvedenie súčasných architektovej predstáv, vízií a zámerov, čo bolo určite Svetkovo vlastné želanie. Problém ponoru do jemných psychologických pohnútok sa tu nevynoril tak, ako je to pri písaní o tvorcach, ktorých životy sú už minulosťou. Tu je chladne vedecky podložené psychologické stotožnenie, pochopenie a „zavrtanie“ sa len zriedkavé a takmer vždy vlastne zostáva len v hypotetickej polohe. Zmienili sme sa o tom, že Belluš a jeho odkaz nezažil žiadne tiene, zabudnutie a že sa architekt tešil veľkému a trvalému uznaniu nielen za jeho života, ale aj po jeho smrti. Tento uznanlivo adorujúci prístup bez kritického odstupu nás provokoval k zostaveniu takej monografie, ktorá by bola kritická, polemizovala

by s ustálenými nevyargumentovanými fámami o architektovi a stavala by na jeho neúspechoch, pochybných rozhodnutiach a omyloch. Kontrastná interpretácia, ktorá by polemizovala s prijatými a adorovanými informáciami, by bola provokujúca a určite aj čitateľsky príťažlivá. Mali sme celý rad možných platforiem, na ktorých by sa dal postaviť takýto text.

Aké by však bolo celkové vyznenie takejto interpretácie? Obstoja dôvody pre vyzdvihovanie problémov a neúspechov u človeka, ktorý predsa len koniec koncov bol iniciátorom celej série fundamentálnych, v pravom zmysle slova zakladajúcich počínov na slovenskej architektonickej scéne? Prečo sa ich ujal a dovedol do konca on a nie iní okolo neho? Nesvedčí to predsa len o jeho neobyčajnej veľkosti? Nevyznela by kritická interpretácia vlastne ako celok falošne a pomýlene? Aj keď hnacou silou našich úvah bola únava z klišé adoračných biografii, napokon sa jednoznačným základom na interpretáciu Bellušovho diela stalo uznanie jeho veľkosti a problematické momenty sú sústredené len do jednej kapitoly s názvom *Ideológia a spory*.

Napriek rozsiahlej pozornosti, ktorú sme venovali výskumu Bellušovho života a diela však zostáva niekoľko momentov nedostatočne vysvetlených. Nie celkom jasná zostala napríklad štandardne konvenčná podoba, ktorú dával rodinným domom, čo sme síce v monografii interpretovali ako pochopenie neostentatívnych predstáv stavebníkov, ale v prostredí sem-tam vznikajúcich ikonických manifestov funkcionalizmu, kde vila bývala najvdčačnejším žánrom na predvedenie inovácií, je stále trochu nejasné, prečo to architekt tiež príležitostne nevyužil.

Aj keď je odvodenie charakteru životnej tvorivej dráhy od profilu architektovejho kľúčového učiteľa pomerne ľahký spôsob zdôvodnenia základnej línie diela, zostali sme dosť skeptickí voči teóriám, ktoré zdôvodňujú Bellušov konzervativizmus obdobným založením pražského profesora Antonína Engla, ktorý bol jeho učiteľom pár predmetov na konci štúdia. Pravda, dokazovať iné príčiny, napríklad osobný naturel alebo „ducha doby“ sa stretáva s oveľa väčšími prekážkami a s ťažšie preukázateľným výsledkom, než je proste porovnanie profilu tvorby učiteľa a tvorby jeho žiaka.

ZRADNÉ MEMOÁRE

Osobitou, trochu odťažitou kapitolou biografickej spisby je zvláštny žáner, ktorým je akýsi „výron“ celoživotného kréda významných architektov. Na rozdiel od šarmantných Karfíkových pamätí^{130/}, ktoré povedia veľa práve tým, že sa zdržiavajú byť hlásnou trúbou autorovho presvedčenia, objavujú sa aj diela, ktoré privádzajú do pomykova svojím triviálne mentorským zamieraním. Karfíkova čitateľsky príťažlivá línia výkladu sa zdá byť celkom spontánna, ale aj on dobre vedel, že „spomienky by mali byť zladené do určitej spoločnej tóniny podobne ako v hudbe, obraze alebo básni.“^{131/}. Komu sa toto naladenie nevydarilo, bol nepochybne Eugen Kramár so svojím *Umením života*^{132/}. Presýtenie hlbokými myšlienkami, patetickým obsahom, poučovaním, voluntaristickým a neskromne tlmočeným uchopením veľkých tém vrátane histórie architektúry, to je len časť z pascí, do ktorých padajú autori tohto typu biografickej spisby. Kramára snád v našich očiach ľudsky mohlo ospravedlniť to, že zlobu, ktorá do veľkej miery formovala toto dielo, v ňom navrhlo nespravodlivé väzenie počas päťdesiatych rokov

Podoba vysokoškolského internátu Mladá garda (Emil Belluš, 1953) sa často považuje za ideologicky vynútenú. Podrobnejšie štúdium však ukazuje, že vzťah medzi objednávkou a presvedčením tvorcu nie je čierno-biely.

The appearance of the university dormitory "Mladá garda" (E. Belluš, 1953) is frequently regarded as ideologically enforced. A more detailed study, though, reveals that the relationship between the state's expectation and the stance of the architect is not as simplistic as it would seem.

Foto Photo: Matúš Dulla

20. storočia ^{133/}. Ale de facto rovnakej „kvality“ bolo aj podobné dielo Ladislava Beisetzera ^{134/}, ktorý stál na celkom opačnom konci politického spektra. Zdá sa, že pri tomto žánri hrozí, že pre jeho zdanlivú ľahkosť a prirodzenosť autori často zlyhajú.

Belluš sa zdržiaval takýchto úletov pomerne úspešne, hoci aj v jeho spomienkach sa nájdu chúlolistivé mentorské a malicherné miesta. Jurkovič písal len lakonické trpké komentáre k neuhom, ktoré okolo seba na staré kolená videl a nedal im syntetický tvar, ktorý tak často láka k veľkým príhovorom a odovzdávaniu triviálnych samozrejmostí ako veľkých postrehov mimoriadnej osobnosti. Piffal sa tejto pasci vyhol denníkovými záznamami, ktoré svojou neutralitou dávajú väčší priestor na interpretáciu. Monika Mitášová sa svojho času o takúto nadinterpretáciu pokúsila pri denníkoch Vladimíra Karfíka ^{135/}. Spomienky sú teda oveľa neistejšou pôdou s oveľa viac rozkolísanými formami aj úrovňou, než štandardná biografická spisba a než by sa mohlo zdať z faktu, že udalosti sa predsa odohrali len jediným spôsobom a stačí ich iba mechanicky zapísať.

Veľký kus práce pri tomto type interpretácie vykonal Štefan Šlachta, ktorý iniciatívne zachytil spomienky architektov, ich blízkych alebo bezprostredných pamätníkov a systematicky ich publikoval v rozsiahlej sérii dobre napísaných, krátkych, zväčša časopiseckých biografii. Kľúčové z nich potom zhrnul v diele *Neznámi známi* ^{136/}. Špecifickú metódu *oral history* zasa využila prvý raz v našej architektonickej biografickej spisbe Katarína Andrášiová, ktorá ňou skúmala názory a spomienky skupiny významných architektonických osobností povojnových desaťročí ^{137/}.

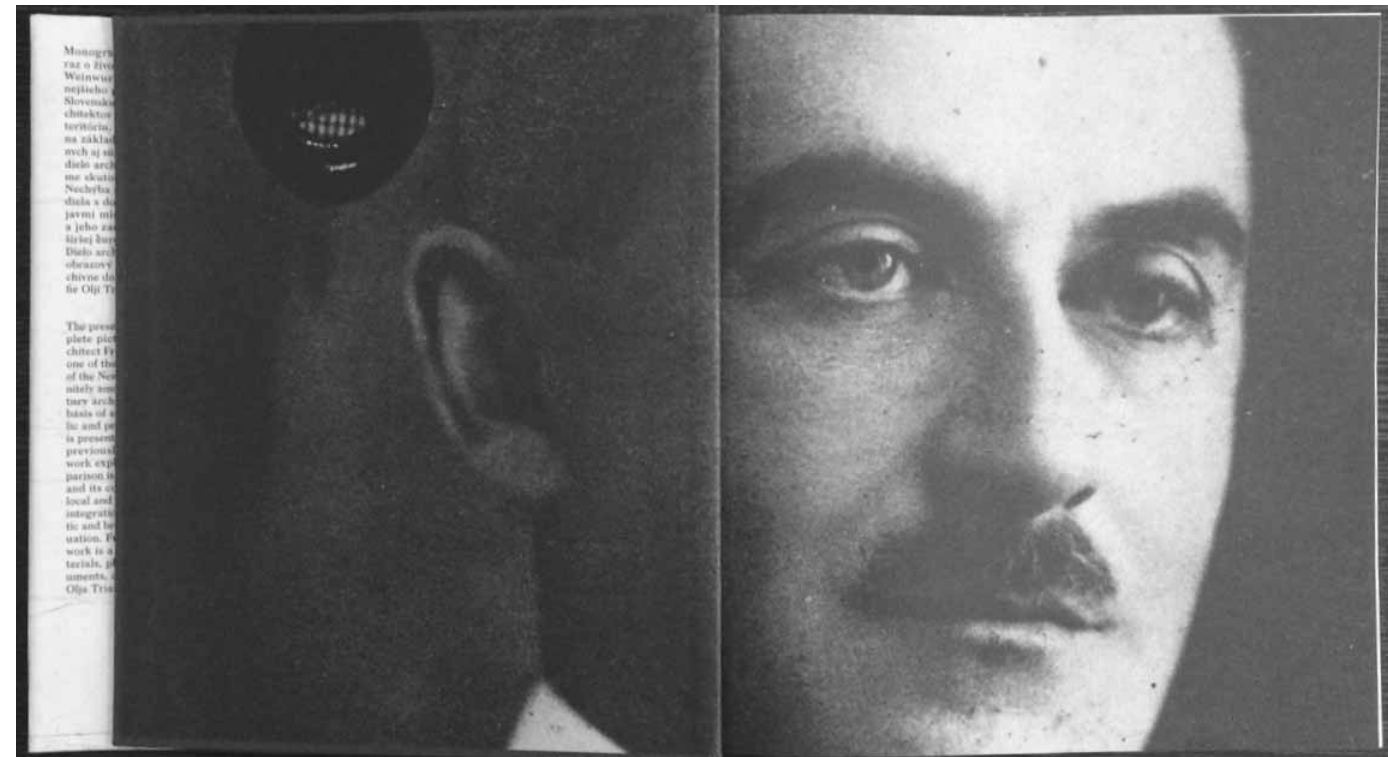
FRIEDRICH WEINWURM: HRANICE POZNANIA

Odstrániť rozsiahle biele miesta nášho faktografického poznania – to je prirodzený cieľ väčšiny biografických skúmaní. Tak to bolo aj pri písaní veľkej knihy o živote a diele Friedricha Weinwurma, ktorej sa ujala Henrieta Moravčíková ^{138/}. Nadviazala na záslužnú prácu Štefana Šlachtu ^{139/}, ktorý prvý zhromaždil najhlavnejšie informácie o architektovi, po ktorom nezostala vôbec žiadna pozostalosť a ktorého časti životnej dráhy, najmä štúdium a napokon i jeho posledné osudy a smrť zostali celkom neznáme.

Aj Moravčíková zvolila základnú biografickú rovinu ako kosť svojho výkladu. Dôkladným výskumom získala veľa doteraz neznámych informácií a faktov, veľa tradovaných poopravila. Napríklad údaje o štúdiu architekta v Drážďanoch a Berlíne získavala priamo na mieste v dokumentácii škôl, ktoré navštevoval. Mohla tak potvrdiť myšlienku Dany Bořutovej, ktorá Weinwurma označila za „*jediného dôsledného nositeľa avantgardného názoru na architektúru*“ na architektonickej slovenskej scéne ^{140/}. H. Moravčíková pritom ešte zdôraznila výnimočnosť toho, že reprezentoval na Slovensku menštinovú, bezprostrednú, t. j. nie cez Prahu sprostredkovanú väzbu na nemecké architektonické myslenie. Pripojila k tomu povzbudzujúce konštatovanie o názorovej vyspelosti a otvorenosti prostredia, ktoré dokázalo takéto podnety prijímať, dokonca v takom veľkom rozsahu, aký teritórium Weinwurmových diel zasiahlo. Nou obdivovaný tvorca teda nie je romantický osihočený a tragický solitér v cudzom prostredí, tvorca, ktorý dúfa aspoň v nejaké ďaleké posmrtné uznanie veľkosti svojho diela. Preto sa dôkladne venovala aj spoločenskému okruhu architektovej klientely, napospol židovskej a vykreslila obraz tejto špecifickej, dnes už zaniknutej subkultúry medzivojnového Slovenska.

Po Weinwurmovi, ktorý, ako to o ňom napísal Václav Mencl, nielenže presadzoval moderne prostú architektúru, ale podľa rovnakých zásad aj skromne žil, nezostali žiadne dokumenty ani jeho myšlienky či zápisy, s výnimkou pár lakonických publikovaných textov o architektúre ľavicového naladenia.

Osobnostná biografická ako vôbec javy, ktoré sa týkajú konkrétnych ľudí, je žáner s magickou príťažlivosťou. Bytostne sa týka nás všetkých, každý z nás prežíva svoj život v základných črtách podobný tomu, aký prežívali hrdinovia týchto monografií. S ich činmi podvedome premeriavame tie naše, ich osudy nás priťahujú svojimi úspechmi i problémami. To je a zostane línia, na ktorej budú stavať podobné práce iste aj v budúcnosti. Dokážeme však naozaj preniknúť do najhlbších motívov konania našich hrdinov? Hoci žili celkom nedávno, je už na nich veľmi veľa skrytého a neznámeho. Aj pri asketickom Weinwurmovi sa Moravčíková stretávala s radom mnohých neznámych. Rad vnútorných pohnútok substituovala

Zdroj Source: Moravčíková, Henrieta: Friedrich Weinwurm Architekt / Architect. Bratislava, Slovart 2014

odhadom, pravdepodobnostným výkladom, rad z nich odvodila od spoločenskej situácie, od formulácie objednávky, názorov osôb či spoločensťva, pre ktoré projekt vznikal, od dobovej názorovej klímy. Ak sa však autor pokúša postihnúť čo najviac takýchto momentov, vždy narazí na limity. Kde sú v tomto zmysle hranice nášho poznania? A kde leží zmysluplnosť detailizácie tohto poznania?

S Weinwurmom je spojená nezodpovedaná otázka jeho smrti. Nepodstatná síce, čo sa týka jeho architektonického diela, ale magicky tajomná z čisto ľudského hľadiska. Znepokojovala aj autorku, ktorá skonštruovala sériu hypotetických vysvetlení. Nepodarilo sa jej však otázku štandardne vedecky objektívne objasniť. Preto dokonca opustila pole objektívneho vedeckého výskumu a s pramalým úspechom sa pokúsila

hľadať odpoveď u experta na mimozmyslovú komunikáciu, ktorý sa vraj zaoberá aj vyhľadávaním nezvestných osôb. Otázka ľudsky mimoriadne významná však zostala nezodpovedaná.

Kam smeruje línia nášho takpovediac vedeckého smerovania, keď sa dnes zapodievame takýmto nebývalo podrobnými analýzami a interpretáciami? Povýšili sme biografickú prácu v oblasti poznávania života a diela architektonických tvorcov na úroveň zvyčajnú v tých pre nás vzorových vyspelých historiografiách veľkých a kultúrne vyspelejších krajín, je však možné ísť ešte ďalej v rozsahu takých monografií v zmysle množstva poznávaného materiálu? Moravčíková naznačuje, že je ešte pár faktov, stavieb, projektov, ktoré sú neznáme a dal by sa nimi rozšíriť register výkladu, ale sú to už len marginálie, ktoré už nijako zásadne nemodifikujú mohutnosť jej práce.

Friedricha Weinwurma oprávnene považuje Henrieta Moravčíková za najvýraznejšieho predstaviteľa novej vecnosti na Slovensku

Friedrich Weinwurm is rightfully regarded by Henrieta Moravčíková as the most important representative of the 'New Objectivity' in Slovakia

Neozdobne koncipovanému dielu Friedricha Weinwurma zodpovedá prebal monografie o ňom

The austere/unornamented conception of Friedrich Weinwurm's work is well matched by the cover of the monograph about it

Zdroj Source: Moravčíková, Henrieta: Friedrich Weinwurm Architekt / Architect. Bratislava, Slovart 2014

Isteže sa môže viesť diskusia o teoretických pozíciách, z ktorých vychádza, a možno očakávať, že sa niektoré jej zásadné postoje stanú predmetom zvažovania. Možno raz niekto postaví svoj výklad na nejakých iných východiskách. Pokúsím sa niektoré alternatívy naznačiť v závere štúdie. Náš pohľad na minulosť však podávame z dnešných pozícií a aj preto, lebo ním chceme dať odpoveď na dnešné otázky. V budúcnosti si budú ľudia svoje otázky klást aj inak a budú v histórii hľadať iné paralely.

Moravčíkovej monografia prináša ešte jeden interpretačný aspekt, s ktorým sa v prísne konvenčne vedeckej umeleckohistorickej literatúre nestretáme a to je interpretácia spôsobom vizuálneho podania. Autorka spolu s fotografkou súčasných záberov a s grafičkou venovali veľkú pozornosť tomu, ako predviesť čitateľovi architektovo dielo v jeho súčasnom stave. Ten však nie je príliš utešený. Weinwurmom navrhované funkcionalisticky prosté domy sa svojou ostentatívnou funkcionalitou núkali na prestavovanie podľa meniacej sa funkcie a aj ich skutočne hojne prestavovali a prestavujú. Málo sa ich nájde v pôvodnom stave a čo je pre zobrazenie takisto zlé, veľa ich je síce viac-menej nedotknutých, ale dosť zanedbaných.

Fotografie Olji Triaška Stefanovičovej však vedome neskrývajú opotrebovanie, zanedbanosť, ukazujú aj zarastené záhrady, smetiská a rozpadávajúce sa poloruiny. Je zrejme, že fotografka sa neusilovala o populárnu vizuálnu príťažlivosť a jej zábery a kniha ako celok tak získali atmosféru trpkkej nostalgie, ktorá dobre svedčí súčasnému, napospol nevelmi utešenému stavu Weinwurmových diel. Podobne dvojznačný, invenčný a súčasne asketický je aj prebal s reprodukciami originálneho Weinwurmeho pôdorysu domu vily Stein. To všetko spolu s množstvom reprodukováných výkresov v podrobnej opisnej časti jednotlivých objektov vytvára zreteľne osobitú líniu výkladu, ktorá dôsledne sleduje architektov stroho modernistický, nepatetický a predsna taký podstatný odkaz.

AUTORKA/AUTOR A JEJ/JEHO HRDINA

Dalo by sa špekulovať o podobnosti natu-relov, pováh, sympatií a spôsobu nazerania na architektúru medzi autorkou, respektíve autorom

biografie na jednej strane a jej/jeho „hrdinom“ na strane druhej. Zámerne hovoríme o *hrdinovi*, lebo pri takej podrobnej monografickej práci sa už pri výbere osobnosti nemôže neobjaviť moment vnútorných emocionálnych sympatií na strane autora/ky. Na rozsiahlu analýzu si predsna nevyberáme ľudí nesympatických, odpudzujúcich alebo takých, s ktorých dielom nesúhlasíme. Dielom, ktoré nám je vzdialené (často ho preto ani prívelmi nechápeme) máme predsna tendenciu skôr sa ním nezaoberať, hoci sa dajú nájsť aj pozoruhodné výnimky. Výber môže byť podnietený aj inými okolnosťami, napríklad bádateľ chce doplniť zjavne chýbajúci segment v poznaní¹⁴¹, hrdina je preňho zástupným objektom, napríklad zastupuje skupinu (etnikum¹⁴²), monografia má aj iný cieľ, ako je vyzdvihnutie a adorácia jednotlivca, jej zámer je vo svojej podstate kritický a podobne.

O „špekulovaní“ píšeme preto, lebo identifikovanie jemného pradiava vzťahov medzi autorom a jeho architektom je veľmi neisté a vychádza zo skrytých okolností. Niekedy dokonca z takých, ktoré sú oprávnené primerane tabuizované; napríklad otázka o etnických súvislostiach pri židovských osobnostiach.

Špecifická bariéra sa rozprestiera okolo interpretácie širších politicko-ideologických súvislostí, najmä otázka vzťahu voči socialistickej a komunistickej ideológii. Naša dnešná všeobecne rozšírená predpojatnosť voči marxizmu je pochopiteľnou reakciou na jeho nedávne oktrojovanie a redukovanie. Tento problém sa neobjavil pri Jurkovičovi, ktorému bolo ľavičiarstvo vzdialené, podobne pri Bellušovi, ktorý po mladíckych revolučných vzplanutiach bral neskôr politické angažovanie len ako dať „cisárovi“, čo je cisárovo“¹⁴³.

Najväčšmi sa to týkalo analýz. Henrieta Moravčíková, ktorej hrdina nebol síce členom komunistickej strany, ale sympatizoval s ňou, prednášal o Sovietskom zväze a jeho texty sú extraktom ľavicových komunistických architektonických predstáv. Autorka sa tu však ponára do logiky veci, ktorá je logikou života jej hrdinu. Jeho ľavicové presvedčenie nie je jej vlastným presvedčením¹⁴⁴. Vidíme tu, že sa názorová súbežnosť bádateľky a jej hrdinu narúša, totožnosť nie je nevyhnutná, línie sa rozbiehajú. Možno práve to napomáha plastickejšej interpretácii.

Otázne však je, či sa predsna len pri dostatočne slobodnej a individuálnej voľbe témy („hrdinu“) neprejavili aj nejaké psychické stránky naturelu alebo svetonázoru. Či si napríklad Dana Bořutová nezvolila romantického a skôr do histórie zahľadeného Jurkoviča pre svoje celoživotne vyprofilované zameranie na členitú umeleckohistorickú rovinu, ktorá nezdôrazňuje funkčno-konstruktívnu a stavebnú, ale umeleckú vrstvu diela a v súvislosti s tým aj životnej púte a názorového profilu opísaného architekta. V podobnom duchu by sa dalo konštruovať, že si otca – zakladateľa Belluša zvolí ten, ktorému je blízky jeho širší a pozitívne sa stotožňujúci postoj a zástoj nielen k architektúre, ale aj k jej inštitúciám a súvislostiam. Weinwurm možno priťahal Henrietu Moravčíkovú pre jej vyhranenejšiu vnímavosť voči avantgardne inovatívnej línii v aktuálnej architektúre, ktorú osvedčila pri svojom dlhoročnom redigovaní časopisu ARCH. Alebo jej voľba a spôsob interpretácie diela súvisí s faktom, že jej manžel je úspešný architekt, takže sa doma ako jediná z trojice autorov spomenutých monografií priamo stretáva s tou rovinou architektonickej tvorby a aktivít, s ktorou sa umeleckohistorická profesia dostáva do kontaktu len veľmi zriedka, hoci je inak v architektúre ako celku veľmi dôležitá. Tu treba ešte pripomenúť, že autorka Jurkovičovej monografie je historička umenia, zatiaľ čo ďalší dvaja (autor a autorka) absolvovali štúdium architektúry.

Generovanie podobných interpretácií sa však už hneď pri Oelschlägerovej monografii stretne s problémami a protichodnými vývodmi, takže ich relevantnosť je neistá, hoci sú ľudsky príťažlivé a žánru biografie svojím rázom veľmi blízke.

HUDEEC, OELSCHLÄGER, HARMINC: SKLADANIE MOZAÍK

Zložité dejiny 20. storočia zasiahli osudy veľa architektov tak, že tvorili svoje diela na územiach, ktoré neskôr rozdelili štátne hranice, a časť z nich sa dostala za horizont neraz predpojatých národných historiografií. V poslednom období sa aj niektoré z týchto diskontinuit stali témami nových interpretácií, alebo aspoň predmetom vecných biografii, ktorými sa vďaka životopisným základom darí zložiť do celku architektúru situovanú na území rôznych štátov. Neraz pri tom treba prekročiť interpretačné predpojatosti predchádzajúcich období.

Niekedy to prirodzene vedie k zanedbaniu iných zvyčajných aspektov, napríklad sa stratí sledovanie štýlovej a tvorivej homogenity alebo sa vynorí relativita pojmu vlastenectvo. Príkladom toho sú monografie o Ladislavovi Hudecovi, Michalovi Milanovi Harmincovi a monografia venovaná architektovi Oechslägerovi.

Podobne primárne objavné, aspoň zo strany slovenskej architektonickej historiografie, sú aj prehľady života a diela tých architektov pochádzajúcich zo Slovenska, ktorí zostali v emigrácii, napríklad Eugena Rosenberga^{145/} alebo Ladislava Rada^{146/}. Veľkým prínosom pre zachytenie informácií o množstve iných emigrantov architektov zo Slovenska bola zasa práca Stefana Šlachtu^{147/}.

Podstatná časť diela Ladislava Hudeca leží v čínskom Šanghaji a predovšetkým Kláre Kubičkovej prislúcha zásluha, že sa pričínila o ucelenie poznatkov o pôvode, živote a diele tohto pozoruhodného architekta^{148/}.

Najnovšia monografia o Michalovi Milanovi Harmincovi^{149/} spláca dlh tomuto najproduktívnejšiemu architektovi – staviteľovi v našich dejinách. Dokázal obsiahnuť svojou tvorbou viac ako pol storočia zaiste aj preto, lebo sa prispôsobivo a s nadhľadom praktika adaptoval na prichádzajúce štýlové variácie. Asi aj pre svoj pružný eklekticismus zostával však mimo uceleného historiografického záujmu. Najrozsiahlejším publikovaným materiálom o ňom dlho zostala štúdia Eduarda Torana^{150/}. Ani najnovšia monografia však ešte celkom nescelila jeho územne rozložené dielo; jeho práce na Dolnej zemi, v Budapešti (resp. na Ukrajine) nie sú dostatočne známe a zdokumentované a sú v nej zachytené len v súpise prác. Predpokladáme, že po ďalšom výskume pripravíme rozsiahlu architektonickú biografiu tohto nestora s plným zachytením jeho rozľahlého diela. Čo sa interpretačných východísk týka, kniha stavia na základe pozitívneho výskumu, ktorý

Slovenská národná dimenzia nemôže chýbať v monografii o Michalovi Milanovi Harmincovi (1869 – 1964), ktorý pochádzal zo slovenskej rodiny v srbskom Kulpine (najvyšší v strede)

A Slovak national dimension is strongly evident in the monograph about Michal Milan Harminc (1869 – 1964), born to an ethnically Slovak family in the Serbian village of Kulpin (the tallest figure at the centre)

Zdroj Source: Archív rodiny Harminc v Kulpine

prípravil Eduard Toran a usiluje sa o harmonizáciu obidvoch spomínaných pólův: tradicionalistického aj modernistického, tak, ako boli vo vlastnej Harmincovej práci a úvahách spolu eklekticky pozitívne sklbené.

Zásadne novým príspevkom je kniha o košickom Plečnikovi Ludovítovi Oechslägerovi^{151/}. O jeho architektúre vyšla lakonická publikácia už v roku 1932^{152/}, ale odvtedy zostalo jeho celoživotné dielo, rozdelené hranicami troch krajín, zastreté tajomstvom. Oechslägerov vzťah k medzivojnovému Československu vrátane Zakarpatskej Ukrajiny, kde stojí väčšina jeho stavieb, sa rozpadol jeho promadarským vystúpením za Hortyho čias. Emigroval do Maďarska, kde ešte po druhej svetovej vojne vytvoril niekoľko diel. Autorka a autor jeho monografie sledovali nielen jeho stavby na slovenskom území, ale aj stavby, ktoré ako jeden z mála súkromných architektov dokázal presadiť a aj postaviť na Zakarpatskej Ukrajine v ostrom konkurenčnom boji s českými architektmi z Prahy, a aj jeho povojnové stavby, keď pôsobil v maďarskom Miškolci. Priatková s Pásztorom, pochopiteľne, postavili knihu na interpretácii diel samotných a na čare samotnej životnej púte architekta, zdôraznili a nadhodnotili osobné súvislosti a obišli pritom prílišné hodnotenie morálnej závažnosti jeho rozhodnutí. Veď sa týkali hodnotovo a morálne rozkolísanej doby.

To, čo zvykneme z číro architektonických pozícií oceňovať a vysúvať do popredia najviac, a to je vnútorná konzistentnosť, štýlová čitateľnosť a odlíšiteľnosť sa tu musí pri interpretácii skryť alebo aspoň zasunúť do druhého plánu. Tieto parametre nie sú u spomínaných tvorcov prvoradé a nesmierne komplikované časy, v ktorých žili, ich dovedli k eklektickému skladaniu vlastného diela z rôzne odlišných segmentov, ktoré formovali rozmanité spoločenské pohyby.

Tu práve biografická metóda svojím princípom životnej ucelenosti prispieva k tomu, že sa dostávame k poznaniu tvorby takých tvorcov, ktorých architektonické diela sú veľmi vzdialené alebo sú oddelené ťažko prestupnými hranicami. Tu sú biografie architektov metódou na skladanie značne rozbitého a rozptýleného obrazu, ktorý by inak zostal skrytý v okrajových regionálnych a národných výskumoch.

VARIANTY INTERPRETÁCIE

Spôsobov, ako odlišne interpretovať životné opusy našich architektov je určite viac a ich diapazón ťažko vieme odhadnúť. Odkryje ho až budúcnosť a jej konkrétne potreby pohľadu späť. Hoci sú spomínané monografie zostavené s maximálnym úsilím o komplexnosť a vyváženosť, určite zostali bokom niektoré alternatívne interpretačné možnosti. Napríklad, niekto by sa mohol pokúsiť dielo Friedricha Weinwurmu predviesť ako exemplárny príklad prehry a spravodlivého zániku (na základe postupného zanikania jeho budov) komunistických vízií o novej dokonalej spoločnosti a o jej asketickom spôsobe života. Veď to boli idey také protikladné dnešnej konjunktúre konzumu, hedonizmu, vizuálnej bohatosti a masovej oblube poklesnutého gýča.

Alebo by sa Weinwurmovo dielo dalo odsunúť ako historické nedorozumenie, ktoré sa protiví „opravdivej“ línii architektonického konzervativizmu (porov. Martin Horáček^{153/}). Funkcionalistické trendy, ktoré vo Weinwurmovom diele pritom uznáme za opodstatnené, by sa potom dali označiť za neostatentatívne prítomné pred Weinwurmom aj po Weinwurmovi v každej komplexne a tradične chápanej architektúre, ktorá si zachovala svoj štruktúrally poriadok, ako ho chápe spomínaný Martin Horáček.

Belluš by sa zasa mohol interpretovať ako úspešný flexibilný oportunist, ktorý len náhodou a pár modernými dielami vybočil z dobových konvencií. Veď to na sklonku kariéry aj korunoval a potvrdil tradičným Slávinom a Mladou gardou. Ako na neúspech by sa dalo nazeráť aj na časopisy, ktoré založil (*Technický obzor* slovenský predseda zanikol a *Životné prostredie* aj *Architektúra & urbanizmus* sa vydali celkom inou cestou, akú im načrtol on). Slepou uličkou predseda bola i jeho špekulatívna koncepcia nazerania na životné prostredie, kde postupne nadobudli dominanciu ekologicky zamerané prírodné vedy, nie filozofujúce syntetické úvahy architekta – akademika SAV. Podobne vyschla aj jeho predstava o charaktere architektonickej vedy. Smerovanie fakulty, ktorú založil, musel dokonca sám zakrátko podrobiť kritike a jeho zjednodušené predstavy o výstavbe Bratislavy i Petržalky hneď po ich predložení opodstatnene odmietli mladí urbanisti. Skrátka, variantná interpretácia Bellušovho

Zdroj Source: Archív Oddelenia architektúry, ÚSTARCH SAV

Bývalá Obchodná a priemyselná komora v Košiciach (L. Oelschläger, 1933) s motívmi na Plečnikov spôsob. Štýlovo rôznorodé architektonické dielo, rozdelené hranicami troch krajín, zhrnula jeho biografická do jedného celku.

The former Chamber of Commerce and Industry in Košice (L. Oelschläger, 1933) with motifs influenced by Josip Plečnik. The architect's stylistically varied oeuvre, now divided across three national borders, is finally drawn into a single whole in his biography.

Životného diela by sa možno dala koncentrovať do podobne uceleného obrazu, aký sme predložili v spomínanej monografii.

Dana Bořutová si je sama dobre vedomá toho, že ucelený celoživotný obraz o Jurkovičovej komplexnej osobnosti dôkladne budovala aj preto, lebo jeho prvá tvorivá perióda (pred prvou svetovou vojnou) sa nie neopodstatnene považuje za významnejšiu a prínosnejšiu, ako tvorba medzi svetovými vojnami⁵⁴. Pritom je to napriek tomu, že prvý, ľudovou architektúrou inšpirované obdobie, sa napokon stalo slepou uličkou, a už nemá, na rozdiel od medzivojnových podnetov, s dnešnou architektúrou žiadne priame súvislosti. Neskôr sa Jurkovičov génium buď rozptýlil v pasívnom vyrovnávaní sa s novými prúdmi (napr. s rondokubizmom v spolupráci s nevýrazným Paclom), alebo v prízemných zápasoch o pozdvihnutie zaostalého Slovenska (neúspech v pamiatkarskej oblasti, heroické, no takisto neúspešné a čisto z architektonického hľadiska marginálne, hoci sociálne a ľudsky odhodlané úsilie o odstránenie

bytovej núdze, alebo nerealizované rané priekopnícke podnety na prefabrikáciu⁵⁵).

Podobne odlišné interpretačné východiská by bolo určite možné vytýčiť aj u ďalších spomínaných autorov.

ZÁVER

Sofistikované diskusie a filozofické koncepty týkajúce sa otázky vzťahu medzi osobnostnou biografiou a principiálnymi otázkami dejín umenia, prípadne problematika tzv. „smrti autora“ a súbtilne diskusie okolo nej v súvislosti s literárnymi umeleckými textami sa len veľmi sprostredkovane dotýkajú základnej spisby o architektoch a pozitívneho vecného výskumu týkajúceho sa biografických a osobnostných stránok architektúry. Nedávno to potvrdil Jindřich Vybíral⁵⁶, keď podal prehľad histórie biografickej umenovednej metódy v súvislosti s Barthesovým konceptom „smrti autora“. Napriek neistote, ktorú pochybnosti o zmysle biografie môžu vyvolávať, aj tak napokon dokázal zmysel takejto metódy a jej trvalý objaviteľský potenciál predviedol na svojom diele o architektovi Leopoldovi Bauerovi⁵⁷.

Príťažlivosť biografie ako základného článku spisby o dejinách architektúry sa nevytratila a zostáva stále v centre pozornosti. Relatívne veľmi priaznivé a slobodnému skúmaniu nebývalo naklonené okolnosti priniesli podstatné rozšírenie registra publikácií tohto typu. V posledných rokoch sa slovenská biografická spisba doplnila o komplexné veľké „vyčerpávajúce“ biografické diela, ktoré nielenže priniesli nové faktografické a životopisné poznanie, ale ponúkajú aj členitejšie interpretačné roviny diela a tvorby životných postojov významných architektonických osobností. Spôsob interpretácie sa rozprestieral od rozkolísaných memoárov cez vedecky objektívne koncipované syntézy až po emotívne zaangażované adorujúce biografie. Okrem toho sa rozšíril rad biografických publikácií tam, kde bol materiál spojený s tvorcami tak rozptýlený, alebo z iných dôvodov nedostupný, že neraz celkom vypadli z nášho zorného poľa.

Súbor spomenutých biografii je pomerne zdržanlivý voči tomu, čo by sa dalo v Ecovom zmysle slova nazvať *naďinterpretáciou*. Je pravdepodobné, že oproti literatúre je architektúra ako spolovice inžiniersko-technická disciplína

voči takýmto prístupom uzavretejšia. Možno sem mladé generácie, ktoré sa postupne ujmú narábania s interpretovaním minulej architektúry, prinesú väčšie uvoľnenie a užitočnú interpretačnú „anarchiu“; veď už nie sú zatažené ideologickými bariérami ani osobnými skúsenosťami s ideologickým dosahom. Možno práca o diele dnes osobitne príťažlivého architekta Vladimíra Dedečka bude tohto typu. Od kardinálneho odsúdenia jeho architektúry tesne po novembri 1989 ako typického produktu totalitnej éry sa jej interpretácia zásadne obrátila a jeho veľké gesta

sa znova vnímajú ako hodnoty pozitívne a hodné vyzdvihnutia.

V každom prípade už sú pevnejšie a kompletnejšie základy, na ktorých sa dajú stavať ďalšie interpretácie – nové, presnejšie alebo len jednoducho iné.

Text súvisí s výskumným projektom č. 1/0555/14 na FA STU, ktorý grantom podporuje VEGA, s projektom SGS ČVUT 15/220 a vychádza aj z výsledkov projektov podporených grantom APVV 0375-10 a 0204-07.

NOTES POZNÁMKY

¹ DULLA, Matúš: Osobnosti a vplyvy: príspevok k poznaniu modernej architektúry na Slovensku. Architektúra & urbanizmus 41, 2008, 1 – 2, s. 5 – 20.

² Dnešného historiografického úsilia postihnúť osobnostné pozadie staršej architektúry (týkajúce sa nielen architektov – autorov, ale aj objednávateľov a i.) sa dotkla Jana Pohaničová so zameraním na 19. storočie v inauguračnej prednáške 24. 3. 2015 na FA STU s názvom: Osobnostné pozadie vzniku architektonických diel – nástroj poznania dejín architektúry.

³ DULLA, Matúš: Architekt Emil Belluš. Bratislava, Slovart 2010. 328 s., tu s. 305.

⁴ Strojopis sa zachoval v Bellušovej pozostalosti uložennej v Archíve výtvarného umenia SNG (Fond Emil Belluš).

⁵ DULLA, Matúš: c. d. 2010, s. 305.

⁶ FOLTYN, Ladislav: Slowakische Architektur und die tschechische Avantgarde 1918 – 1939. Dresden, Verlag der Kunst 1991. 236 s.

⁷ Robert Špaček v roku 2009 upozornil na zreteľný odklon od marxistickej línie našej historiografie architektúry v súvislosti s knihou Eleny Lukáčovej a Jany Pohaničovej Rozmanité 19. storočie a označil ju za „definitívne marxistickú“ v pozitívnom zmysle slova. (ŠPAČEK, Robert: Rozmanité recenzia knihy Rozmanité 19. storočie. Fórum architektúry 5, 2009, s. 18.)

⁸ FOLTYN, Ladislav: Slovenská architektúra a česká avantgarda 1918 – 1939. Bratislava, SAS 1993. 238 s.

⁹ Napokon ani text prvej monografie o Emilovi Bellušovi (KUSÝ, Martin: Emil Belluš. Bratislava, Tatran 1984. 142 s.) nepresahuje rozsah väčšieho časopiseckého článku a príspevok Edurada Torana venovaný architektovi Harmincovi z roku 1962 (TORAN, Eduard: Architekt Milan Michal Harminc. In: Saučin, Ladislav: Z novších výtvarných dejín Slovenska. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1962, s. 327 – 406) zostal až do roku 2014 najobšírnejším publikovaným textom o diele tohto architekta.

¹⁰ LIZOŇ, Peter: Moja cesta. Z Novosvetskej do Nového sveta. Martin, Vydavateľstvo Matice slovenskej 2014. 184 s.

¹¹ VORLÍK, Petr – BRŮHOVÁ, Klára – MAIO, Marco: Jan Burin / Jistoty a pochyby. Praha, Zlatý řez 2014. 192 s.

¹² BOŘUTOVÁ-DEBNÁROVÁ, Dana: Dušan Samo Jurkovič – osobnosť a dielo. Bratislava, Pallas 1993. 252 s.

¹³ BOŘUTOVÁ, Dana: Architekt Dušan Samuel Jurkovič. Život a dielo. Bratislava, Slovart 2009. 384 s.

¹⁴ ŽÁKAVEC, František: Dílo Dušana Jurkoviče – kus dějin československé architektury. Praha, Vesmír 1929. 332 s.

¹⁵ Naším spoločným pokusom osvetliť nielen oslavujúco, ale aj problémovo i túto dvojpólovosť Jurkovičovej tvorby bol vernisážny prejav na veľkej výstave súborného architektonického diela v Slovenskej národnej galérii,

v roku 1993. Neskôr sme sa otázky hodnotenia fáz architektovej tvorby dotkli v: DULLA, Matúš: Dušan Jurkovič (1868 – 1947). Pamätková péče na Moravě – Monumentum Moraviae tutela. Brno, Národní památkový ústav 2003, 7, s. 135 – 148.

¹⁶ BOŘUTOVÁ, Dana: Impulzy a reflexie. K otázke formovania Bellušovho výtvarného názoru. *Architektúra & urbanizmus* 33, 1999, 1 – 2, s. 15 – 22; respektíve BOŘUTOVÁ, Dana: Vplyv budapeštianskej a pražskej školy na tvorbu architekta Emila Belluša. (Štipendijná práca) Bratislava, Spolok architektov Slovenska 1999. 56 s.

¹⁷ DULLA, Matúš: Architekt Emil Belluš. Bratislava, Slovart 2010. 328 s.

¹⁸ KUSÝ, Martin: Emil Belluš. Bratislava, Tatran 1984. 142 s.

¹⁹ Legendárnym a všeobecne uznávaným vzorom sa napríklad stalo to, čo bolo trochu nepresne nazývané Bellušovým „architektonickým detailom“.

²⁰ BOŘUTOVÁ, Dana: Moderna inak. Modernizmus a architektonické dielo Emila Belluša. In: *Problémy dejín výtvarného umenia Slovenska*. (Ed. J. Bakoš.) Bratislava, Veda 2002, s. 211 – 249.

²¹ KUSÝ, Martin: Emil Belluš. Bratislava, Tatran 1984. Na iných miestach (napr. na strane 18) to autor nazýva „emotívnym a klasicizujúcim prejavom“.

²² ŠLACHTA, Štefan: Emil Belluš – klasicizujúci modernista. In: *Cesty a príbehy moderného umenia*. (Zborník referátov) Bratislava, VŠVU 1997, s. 50 – 56.

²³ MORAVČÍKOVÁ, Henrieta: Emil Belluš okolo roku 1930. Súvislosti s európskou či skôr s pražskou avantgardou. *Architektúra & urbanizmus* 33, 1999, 1 – 2, s. 23 – 33.

²⁴ BENCOVÁ, Jarmila – ZERVAN, Marian: Belluš škola, škola Bellušovi. Bratislava, FA STU 1999, s. 14 a 18.

²⁵ ZERVAN, Marian – BENCOVÁ, Jarmila: Provokujúca neuchopiteľnosť architekta Emila Belluša. *Domino fórum* 8, 1999, 37, s. 13.

²⁶ Tak totiž znel názov jeho spomienok: BELLUŠ, Emil: Na prelome našich národných dejín. *Spomienky architekta – náčrt*. Strojopis. Bratislava 1978. 262 s.

²⁷ BELLUŠ, Emil: Príspevok k budovaniu slovenského mlynárskeho priemyslu. *Technický obzor slovenský* 2, 1938, 3, s. 79 – 85.

²⁸ Ivan Matušik napríklad očividne z podobných pohnútok sám zostavil knihu o sebe: MATUŠÍK, Ivan: *Život s architektúrou*. Bratislava, Monada 2003. 176 s.

²⁹ ČOMAJ, Ján: Architekt Svetko. *Spomienky z nepokojných čias*. *Nepokojné úvahy o súčasnosti*. Čadca, Magma 2006. 122 s.

³⁰ KARFÍK, Vladimír: Prof. Ing. arch. Vladimír Karfík 1901 – 1996. *Vzpomínky*. Luhačovice, Atelier IM 2012, I. vyd. v češtině. 374 s. (Pôvodné slovenské vydanie: KARFÍK, Vladimír: *Architekt si spomína*. Bratislava, SAS 1993. 330 s.)

³¹ KARFÍK, Vladimír: c. d. 2012, s. 11.

³² KRAMÁR, Eugen: *Umenie života*. Bratislava, SAS 1994. 160 s.

³³ Podobné črty má aj ďalšia kniha vychádzajúca z architektovej spomienok: KRAMÁR, Eugen: *Poézia a galeje, spomienky architekta*. Prešov, Vydavateľstvo SAMO-AAMM, 2014. 144 s.

³⁴ BEISETZER, Ladislav: *Architektúra ako umenie a veda*. Bratislava, Tatran 1980. 136 s.

³⁵ MITÁŠOVÁ, Monika: Čítanie prvého denníka a posledného rodinného domu Vladimíra Karfíka. *Architektúra & urbanizmus* 35, 2001, 3 – 4, s. 94 – 108.

³⁶ ŠLACHTA, Štefan: *Neznámi známi*. Bratislava, SAS 2004. 238 s.

³⁷ ANDRÁŠIOVÁ, Katarína. Šesťdesiate roky 20. storočia v architektúre Slovenska. *Výskum prostredníctvom autobiografických výpovedí*. *Architektúra & urbanizmus* 42, 2008, 1 – 2, s. 119 – 140; URLICH, Petr – VORLÍK, Petr – ANDRÁŠIOVÁ, Katarína – FILSAKOVÁ, Beryl: Še-

desátá léta v architektúre očima pamätníku. Paha, ČVUT 2006.

³⁸ MORAVČÍKOVÁ, Henrieta: *Friedrich Weinwurm Architekt / Architect*. Bratislava, Slovart 2014. 374 s.

³⁹ ŠLACHTA, Štefan (ed.): *Friedrich Weinwurm – architekt NOVEJ DOBY*. (Katalóg výstavy) Bratislava, SAS 1993. 72 s.

⁴⁰ BOŘUTOVÁ, Dana: *Funkcia ako program?* In: Gerát, Ivan: *Umenie Slovenska – jeho historické funkcie*. Bratislava, ÚDU SAV 1999, s. 116.

⁴¹ Také boli možno okolnosti vzniku prvej monografie o Emilovi Bellušovi. Štefan Šlachta sa raz spýtal, prečo Kusý napísal knihu o Bellušovi, keď ho nemá rád?

⁴² Napríklad židovské, keď sa vyzdvihujú jeho zásluhy v kontraste s tragickým dosahom holokaustu.

⁴³ Dá sa to vidieť napríklad z rukopisu napokon nepublikovanej kapitoly do pripravovaného zborníka *Nový slovenský človek v národnom podnikaní*, ku ktorému Belluš vyzval šéf Úradu propagandy Tido J. Gašpar 11. 8. 1941, alebo zo štandardných stalinských rétorických figúr, ktoré sa dajú nájsť v zápisniciach z porad katedry, ktorú neskôr Belluš na SVST viedol, napríklad z XII. riadnej schôdzky 17. III. 1953: „Vedúci katedry pietne oznámil“ (Belluš zápis rukou opravil na: spomenul) „zosnutie veľkých našich učiteľov a vodcov súdruhov Stalina a Gottwalda. Všetci sa ešte viac somkneme pod prapory socializmu a budeme ďalej neohrozene budovať socializmus v našej vlasti.“ (Archív SNG, Fond Emil Belluš, fascikel *Listy dokumenty činnosti*, a krabica č. 10.)

⁴⁴ Ako môžeme osobne dosvedčiť.

⁴⁵ KRAMÁRIKOVÁ, Janka: *Eugen Rosenberg – slovenský, český a britský architekt*. *Architektúra & urbanizmus* 42, 2008, 3 – 4, s. 143 – 158.

⁴⁶ LIZOŇ, Peter: *Architekt Ladislav Rado: princípy architektúry sú absolútne*. (Katalóg výstavy) Bratislava, SAS 2011.

⁴⁷ ŠLACHTA, Štefan: *Návraty odídených*. Bratislava, SAS 2005. 180 s.

⁴⁸ KUBIČKOVÁ, Klára a kol.: *Po stopách architekta L. E. Hudeca*. Banská Bystrica, CALEH 2014. 144 s.

⁴⁹ POHANIČOVÁ, Jana – DULLA, Matúš: *Michal Milan Harminc – architekt dvoch storočí/architect of two centuries 1869 – 1964*. Bratislava, Trio publishing 2014. 184 s.

⁵⁰ Z nepublikovaných diel tu treba spomenúť prácu ŠLACHTA, Štefan: *Milan Michal Harminc*. ZSA (Študijná úloha). Bratislava, ZSA 1986. 98 s. (Architekt) Štefan Šlachta sa tu netají sympatiami voči modernej funkcionalistickej Harmincovej perióde, zatiaľ čo (historik umenia) Eduard Toran najväčšmi oceňuje klasicizujúce diela, napríklad bratislavské múzeum.

⁵¹ PRIATKOVÁ, Adriana – PÁSZTOR, Peter: *Architekt építészarchitect Oelschläger-Öry*. Košice, Agentúra Sáša 2012. 344 s.

⁵² *Arbeiten des dipl. Ing. Architekt Ludwig Oelschläger* Košice. Bratislava, Verlag Otto Waldes. [1932. 30.]

⁵³ HORÁČEK, Martin: *Za krásnejší svet*. *Tradicionalizmus v architektúre 20. a 21. storočia*. Brno, Barrister Prncipal a VUT v Brně 2012. 448 s.

⁵⁴ Napríklad u Tomáša Štrausa alebo Ákosa Moravánszkeho (ŠTRAUSS, Tomáš: *Na jurkovičovskú tému*. In: *Provokácie – kritické rozhľady od Dunaja a Rýna*. Bratislava, H & H 1996, s. 159 – 165, tu s. 161. Článok vyšiel pôvodne v časopise *Projekt* 14, 1972, 1, s. 43 – 46 a v *Magyar Építőművészet* 1973, 4, s. 58 – 59; MORAVÁNSZKY, Ákos: *Die Architektur der Donaumonarchie*. Berlin, Verlag Ernst, 1988, 226 s., tu s. 217.) Mimo chodom, v zahraničí je Jurkovič najznámejším slovenským architektom vôbec práve a vďaka výlučne prvej folklórnej etape svojej tvorby.

⁵⁵ JURKOVIČ, Dušan: *Skladacie domy rodinné z päťdesiatych rokov*. Bratislava, vlastným nákladom Knihitiskárna Grégr a syn, Praha 1946. 158 s.

⁵⁶ VYBÍRAL, Jindřich: *Biografická metoda po „smrti autora“*. In: Petrasová, Taťána – Platovská, Marie: *Tvary formy ideje*. *Studie k dějinám a teorii architektury*. Praha, Artefactum – Ústav dějin umění AV ČR 2013, s. 234 – 251.

⁵⁷ VYBÍRAL, Jindřich: *Leopold Bauer – heretik moderní architektury*. Praha, Academia 2015.